

VB 15861

KÖVÁGÓÖRS és KÖRNYÉKE

IRTA :
BARCSAI TIBOR.

SZEGED, 1939.

XB 147663

VB 15861

B 15861

IV/1848
3.-
151

VB 15861

KÖVÁGÓÖRS ÉS KÖRNYÉKE

A Magyar Kir. Felső-Tudományegyetem Bölcsészeti-
Nyelv- és Történettudományi Karához benyújtott doktori értekezés.
Bíráló: Dr. Károlyi Károly egy. ny. t. tanár.
Társbíráló: Dr. Bányai Öry ny. t. tanár.

IRTA :
BARCSAI TIBOR.

SZEGED, 1939.

Lelt. napló: a Lez: 5812
 csoport: VI szám: 15861

KÖNYV-ÉRTÉKELÉS

A Magy. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem Bölcsészeti-,
 Nyelv- és Történettudományi Karához benyújtott doktori értekezés.
 Bíráló: *Dr. Kogutowicz Károly* egy. ny. r. tanár.
 Társbíráló: *Dr. Banner János* egy. ny. r. tanár.

JATE Egyetemi Könyvtár

J910004829

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
 Magyar Történeti Intézetének Könyvtára

Lelt. napló: a Lez: VI
 csoport: 15861 szám: 15861

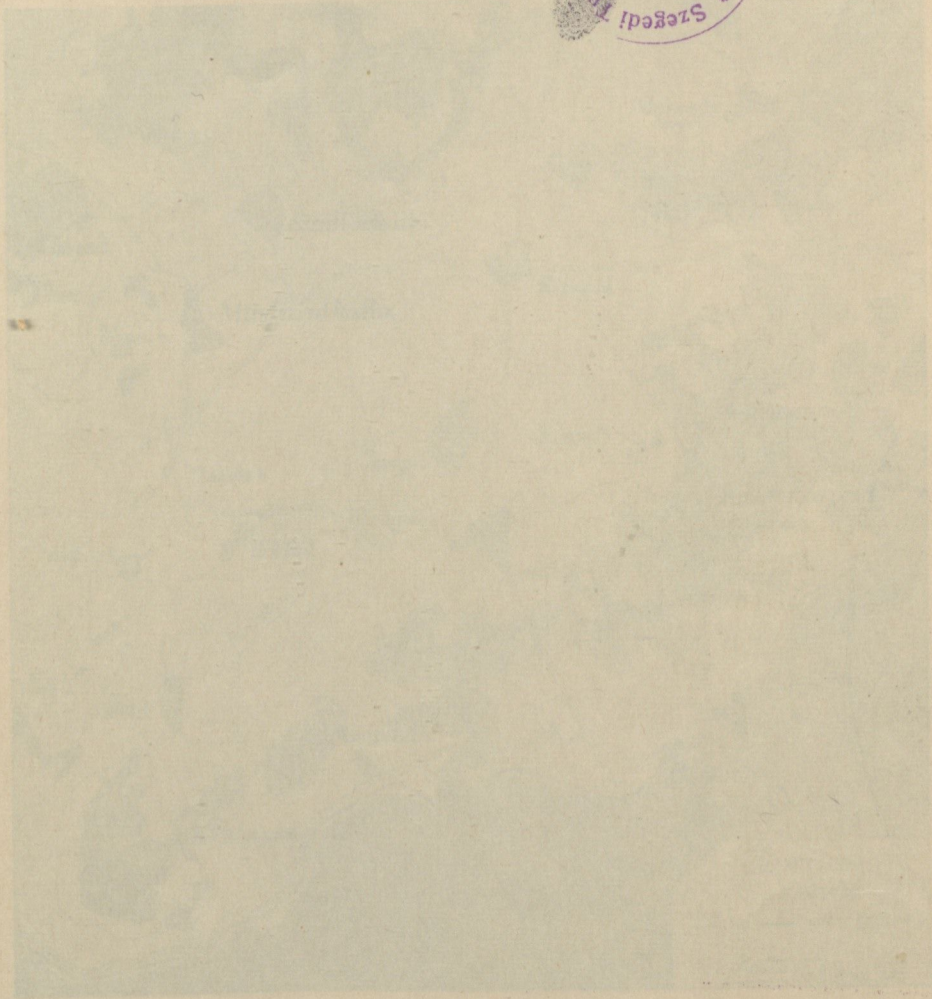

VB 15861

Árpád nyomda nyomása.

Nyomdaért felel: Szittner János

76

Kővágóörs és környékének térképe.

I. A táj helyzete és elhatárolása.

Kővágóörs és környéke a Balaton északi partján fekszik. A Balatonpart és az ezt félkörívben koszorúzó Örsi-, Tóti-, Kopasz-, Halagos-, Sátorma-, Fekete, Horog- és Hegyestő hegyek határolják. Területe 121 km². Balatonrendes, Balatonszepezd, Kékkút, Kővágóörs, Köveskál, Mindszentkál, Salföld és Szentbékállá községek tartoznak területéhez.

II. Kővágóörs és környéke az ember megjelenése előtt.

1. A táj szerkezete és felszíne.

Kővágóörs és környéke a Balatonvidék ama ritka helyeihez tartozik, ahol nagyobb kiterjedésben van *fillit*. Az ecséri templomromtól délre egész a víz széléig ér a fillites terület, tőle keletre a pannoniai homokkő és lösztakaró alatt eltűnik, de a kőterasz vízmosásaiban előbukkan és a Fülöphegy nyugati oldalán ismét mutatkozik. (17 : 12)¹.

Jóval nagyobb kiterjedésű azonban nála a *permi vörös homokkő*, mely Zánka temetőjétől Badacsonytomaj keleti határáig, továbbá a Káptalantóti-Kékkút közti útmagaslattól a Salföld köz-

¹) Az idézésnél az első szám a dolgozat végén levő irodalom rendszámát, a második szám az illető mű lapszámát jelenti.

ségi Ábrahám szőlők aljáig terjedő területet borítja. Jellemző rá, hogy sem orografaiilag sem vízszintes elterjedésben nem függ össze. Vastagsága nem nagy, a Fülöphegyen ásott kútak elérik a vizet elzáró fillitet. Élesen el kell különíteni tőle a Kővágóörs és Szentbékálla környéki világos színezetű homokkő változatot, mely nem csak petrográfiai tekintetben különbözik tőle, hanem még inkább fekvésénél fogva. Köveskálön és Salföldön vörös homokkővön, Szentbékállán azonban már werfeni rétegeken és a kagylósmész emeletein nyugszik. (17:36). Éppen ezért a pannoniai rétegekkel kapcsolatban fogjuk tárgyalni őket.

A közép-triász *kagylósmész* lerakódásaival a Hegyestő és Köveskál közt találkozunk. Nyugatra, Köveskáltól Szentbékálláig a Feketehegy és a szentbékállai plató bazalttal és bazalttufával

1. ábra. — A Kővágóörsi kötenger. A vonulat a kép jobb sarkától a háttérben látható Kővágóörsig terjed.

fedi el a kagylósmész vonulatot, Szentbékálla szőlőiben és a mindszenkállai árkokban azonban ismét felbukkan a bazalterupciók termékei alól. (17:80).

A Kál-völgy sziklás fenekét borító fehér és sárga, sok helyütt aprókavicsos *homoklerakodás* pannoniai eredetű. A pannoniai képződményekkel kapcsolatban szólnunk kell a már említett világos színű *homokkő* tengerről is. A völgy peremén Salföld, Köveskál, Szentbékálla körül, továbbá a Kishegyestő és Kővágóörs közt szétszórtan heverő gyakran 3–4 m³ nagyságú kőtömbök ezek. (1. ábra.) Lóczy Lajos magyarázata szerint ez a homokkőperem a

Kál-völgybe benyúló öböl vízszélén, parti dűnék alakjában keletkezett. Az a pontusi korú állóvíz, amely létrehozta ezeket a parti képződményeket, a lerakodáskor nem emelkedett magasabbra, valószínű tehát, hogy a kővágóörsi és a szentbékállai kőtenger közti 21 méteres szintkülönbséget a későbbi egyenlőtlen kiemelkedés okozta. (17:380).

A Kál-völgyet észak felől koszorúzó hegyek a pannon tenger pusztulása utáni időszakban feltörő *láva* eredményei. A legmagasabb közöttük a Feketehegy—Boncos-tető, mely Szentbékállá és Köveskál felé meredek, nagyjából pontusi rétegekből álló fallal fordul, melyet bazalttufa is fed. Köveskál és Szentbékállá 100—150 m-rel fekszik a bazaltplató alatt. A meredek s laza talajú lejtőn hatalmas bazalttömegek csúsztak le, melyek helyenként önálló kis bazalt-hegyeknek tűnnek fel. A Köveskáltól keletre és északkeletre fekvő mélyebb triaszrétegek hátán levő két kis bazaltfoltockát azonban Vitális István esetleg önálló erupció eredményének tartja. (25:20).

A Feketehegy és a tőle északra fekvő Boncos-tető nyugat felé meredek oldallal ereszkedik le egy keskeny völgybe, melyet a nyugati oldalán Szentbékállá felől húzódó kis völgy két észak-déli irányú gerinchátra oszt. Ez a két hát észak felé a Kopácsi-hegyben egyesül, melynek az alalaja laza homok és kavics, feljebb pedig bazalttufával találkozunk. A 259 m. magas csúcstól északra egy kis körmélyedés terül el, egyike azoknak a ritka helyeknek a Balaton-felföldön, amelyről nagy valószínűséggel állítható, hogy az egykori vulkán krátere. Köröskörül salakos bazalt, bomba és lávadarabok építik fel az oldalát.

Szentbékállától északnyugatra emelkedik a Mátéhegy, melynek keleti lábát mélyen feltárta egy kis vízmosság s annak fenekén földolomit kerül felszínre. A dolomiton pontusi homok és kavics, ezen némi bazalttufa foszlány fekszik, a tető bazaltból áll.

A Mátéhegytől északnyugatra látható a koporsó alakú Sátor-magy vagy Balatonlátó-hegy, melynek bazalttakarója pontusi rétegeken nyugszik. Ugyanezen a pontusi padmalyon emelkedik Szentbékállá felé egy kis magános halmocska, amelyen csak szertefoszlott bazalt-darabok találhatók már. (25:21).

A Halagos bazaltkúpja Szentimrepusztától nyugatra lapos süvegként borul a pontusi homokrétegre, melyet az erózió erősen megtámadott. Tőle délre fekszik a Köves-hegy. A bazalt itt észak-déli irányban koporsófedél alakban megnyúlik és délen, továbbá

keleten függőlegesen álló oszlopos elválást mutat. Legérdekesebb a hegy déli oldala, ahol a fekete bazaltoszlopok felett újra bazalt-tufa következik, fedőjében a csúcs elbontott bazaltjával. Ez a település az erupció megújulására mutat.

A Köves-hegytől keletre és délkeletre lelhető a Kopasz és a hozzátartozó Öreghegy, melyek elliptikus alakú pontusi homokból álló padmalyon terülnek el. A bazalt három kúpot alkot, közülük a legmagasabb a kopaszhegyi, mely közvetlenül Mindszentkálra felett emelkedik.

Kékkúttól északnyugatra meglehetősen elszigetelten áll a Harasztos csoportja. Pontusi agyag és homokhalmok ezek is, melyek, úgy mint a Halagos előkúpjai a most már nagyobb részt szertefoszlott bazalttufa, tufás konglomerátum és vékony leveles bazalttakaró alatt találtak védelmet az erózió romboló hatása ellen. (25:22).

A Kál-völgy néhány egyedül álló dombot is hord magán. Ilyen a Kereki-hegy, a Hegyestő és a Kishegyestő. A Kereki-hegy Mindszentkállától keletre, közvetlenül a Köveskálra vezető út mellett emelkedik. A laza pontusi homokréteget a kemény bazalttufa és a bazalt védte meg itt is az erózió hatásától. A Hegyestő a Köveskál—Zánka közti országút közelében látható. A hegy bázisa megyehegyi dolomit, de maga a kúp tisztán bazaltból áll, mely a kúp északnyugati oldalán emberderék vastagságú oszlopokat alkot. A Kishegyestő, mely a Kűszőb orrától északra grödeni vörös homokkővön ül, egészen a csúcsáig tufás és kemény breccsiából van felépítve. (25:23).

A következő korokban keletkezett a Balatonszepezd és Rév-fülöp közt lévő 3 m. magas *turzás maradvány*, mely Lóczy véleménye szerint valószínűleg pleisztocén kori. (17:471). Ugyancsak ebben a korban rakodott le a *löss*, mely a szélárnyékban fekvő ábrahámpusztai szőlőkben az erdők aljától a tőig alkot összefüggő takarót. (17:490).

A lösz lerakódásával a tárgyalta terület nagy vonalakban megkapta a mai alakját, melyet egy olyan félkörhöz hasonlíthatunk, melynél az átmérő mentén a Balatonparttal párhuzamosan vonuló homokkőhegyek a félkör mentén pedig bazalt hegyek fekszenek. A parti vonulat, mely a Burnóti-patak és Zánka közt fekszik csak két kijáratot enged a Kálvölgyből, nyugaton a Rendesi és a Fülöp-hegy, keleten pedig a Bálinthegy és a Hegyestő között.

2. Vízrajz.

A part mögött emelkedő homokkő vonulat vízrajzilag két olyan részre osztja a tájat, melyek lefolyás tekintetében lényegesen különböznek egymástól. Míg ugyanis a parti hegyek és a Balaton közti rész kis patakjai a legrövidebb úton belefuthatnak a tóba, addig a hegyek mögött elterülő Kál-völgy nagy része lefolyástalan és belőle csak a *Burnóti-patak* éri el a Balatont. Azoknak a forrásoknak a vízei tehát, amelyek a Burnóti-patakba ömlenek, vele együtt bejutnak a tóba, a többiek ellenben egy darabig mint vékony erecskék folydogálnak majd szétfolynak a területen. Így keletkezett a Kál-völgy egyetlen tava a *Kornyi-tó*, (2. ábra) továbbá több kisebb vizenyős mélyedés is.

2. ábra. — A Kornyi-tó.

Források tekintetében területünk nagyon gazdag. Balatonszepezdnél még a forrásokban szegény Balatonban is tör fel víz. Külön említést érdemelnek a savanyúvíz források. Ilyenek Balatonrendes és Révfülöp közt a tóban is fakadnak, a legjelentősebb azonban a Harasztos-hegytől kissé keletre eső *Kékkúti-forrás*, melynél a széndioxid és a víz különböző helyről származik. A széndioxid a permi homokkő és a magasabb werfeni rétegek diszkordáns érintkezésén, valószínűleg hosszanti repedésből száll fel, a víz azonban csekély mélységből fakad és ingadozó mennyiségű. Ezzel magyarázható, hogy a Kékkúti-forrás vize változó savanyúságú. (17:594).

Állóvizeink közül természetesen legfontosabb a *Balaton*, melynek legnagyobb szélessége területünkénél 8·5 a legkisebb pedig 5 km. Partja 1 m. mélységig elég hirtelen lejt, ettől kezdve azonban szinte észrevétlenül éri el a középütt lévő 3·5 m.-es legnagyobb mélységet. Rajta és a már előbb említett Kornyi és Kálvölgyi mocsaras tavakon kívül megemlíthetjük, mint érdekességet a Fekete-hegy, a Küszöb-orra és a Bálint-hegy tetején lévő horpadásokban a csapadék összegyűlemléséből keletkező kis tavacskákat.

3. Éghajlat és növényvilág.

Kővágóörs és környékének éghajlata semmi lényeges eltérést sem mutat a környező területekétől¹⁾, így ennek ismerete elegendő a növényi takaró kialakulásának a megértéséhez.

A táj növénytakarója az idők folyamán sokat változott. Az ember megjelenése előtt azokat a helyeket is erdő és mocsár borította, ahol ma már ennek semmi nyoma sincs. Az erdők nálunk is éppen úgy, mint területünktől nyugatra a Balaton végéig és messze keletre egészen a Mátraig *tölgy*, *cser* és *gyertyánfából* állottak. A tölgy és csererdő maradványa a hegytetőkön még ma is látható, a gyertyánerdő emlékét ma már csak a Salföld községhez tartozó Gyertyános dűlőnév őrzi (13:46). A terület tehát főleg az Ősmátra flórájához tartozik, minthogy azonban flóravidékek találkozásánál fekszik, a környező területek növényei, így a magyar flóravidékre jellemző *katángkóró*, *szamártövis*, *bogáncskóró*, a norikumi flóravidék *fenyője* és az illyr flóraterület *jegenyéje* is eljutottak ide. (6:110).

Ahol a mocsár miatt nem tudott erdő keletkezni, alacsony növényzetű *fűves*, *nádas* és *gyéren bokros* terület volt, a Balaton partján pedig *nád*, *káka* és kb. 2 méter mélységig *hínár* termett.

III. Kővágóörs és környékének története az ember megjelenésétől a népvándorlásig.

Kővágóörs és környékén nem találtak a római kor előttről származó oly leletet, melyből annak lakottságára biztosan követ-

¹⁾ A Balaton környékének éghajlatára vonatkozólag lásd : Sáringer János A Balaton környékének éghajlati viszonyai című munkát.

keztethenénk, a környéken talált leletek azonban valószínűvé teszik, hogy itt is lakott ősember.

Tudomásunk csak a *rómaiakról* van, akik négyszáz évig uralkodtak területünkön és ez alatt az idő alatt magas műveltségük folytán nagyon sok természeti adottságot ismertek fel és fordítottak saját hasznukra. E tényezők közül a legfontosabb a *talaj*, a tölgyerdők által szolgáltatott *makk* és a *kő* volt. Hogy a Balaton milyen szerepet játszott gazdasági életükben nem tudjuk, de a mai *Kékkúti-forrás* vizét már ők is használták.

Lássuk már most, hogy ezeknek az adottságoknak a felhasználásával miképpen alakították át a tájat. A legszembeötlőbb az ősi növénytakaró átalakítása volt. A rómaiak voltak az elsők, akik felismerték, hogy területünk mennyire alkalmas *szőlő* és *gyümölcs* termelésre, ők honosították meg nálunk ezeket a növényeket. (20:170). Természetesen a szőlőn és a gyümölcsön kívül más terményeik is voltak, melyek részére egyre nagyobb területet műveltek. A hagyomány úgy tartja, hogy a Kál-völgy mocsarát Probus római császár csapoltatta le az Ábrahám és a Balatonrendesi-hegy között, vagyis ezek szerint a Burnóti-patak a rómaiak által ásott, vagy talán kimélyített csatorna. (12:90).

A talaj mellett szintén nagyon fontos tényező volt az akkor még nagykiterjedésű *makkos erdő*. A rómaiak Dunántúlt Pannonia glandifera (makkos Pannonia) néven említették, tehát az erdőben gazdag területünkön is fejlett sertéstenyésztés folyt. Jelentős volt a *juhtartás* is, amely a sertéstenyésztéssel együtt olyan nagyméretet öltött, hogy a pannoniai disznóhús és juhsajt még Rómában is keresett cikk volt. (20:21).

A rómaiak nagy súlyt vetettek a kényelmes lakóházra és a jól járható útakra. Mindkettőnél nagyon nagy szerepet kapott a területünkön óriási mennyiségben előforduló jól faragható *homokkő*. Hogy a Kővágóörs és környékén található követ építkezésre valóban felhasználták, arról számos faragott kölelet tesz bizonyosságot. Téglát is égettek területünkön, amit egy Kékkúton talált rómaikori Krisztus-monogrammos téгла bizonyít. (8, 9:180).

Nagyobb település nem volt területünkön, kisebbek a leletek alapján a mai Kékkút (épület, feliratos kő, sírkő), Kővágóörs (feliratos kő, szarkofág), Köveskál (szarkofág), Révfülöp (feliratos és faragott kő) és Szentbékakál (feliratos kő) helyén vagy közelében voltak. Főút nem vezetett keresztül vidékünkön, mely Makay Béla véleménye szerint a háborúból kiérdemesült veteránoknak volt te-

lepülési helye, akik itt földet kaptak és villákat építettek maguknak. (20:50).

A Balaton révén kínálkozó lehetőségeket csak kis mértékben használták ki a víztől idegenkedő rómaiak. (20:50). Halászatuk és fejletlen vízi közlekedésük, aligha játszott nagyobb szerepet gazdasági életükben. Ezért nincsenek a parton rómaikori leletek. Arról sincs tudomásunk, hogy fürdésre használták volna a tavat, de hogy a *Kékkúti* szénsavas forrásvízben fürödtek, azt egy ott talált feliratos kő (Mommsen megfejtése) igazolja. (20:50).

IV. A népvándorlástól a török időkig.

Mindaz az egyre felfelé ívelő fejlődés, amely a rómaiak 400 éves uralma alatt ment végbe, lassú halódásnak indult, amikor keleten megjelentek a népvándorlás barbár törzsei. Újabb 400 éven keresztül semmi más nem történik, minthogy a *hunok*, az *avarok* és a *keleti gótok* egymást követve több-kevesebb ideig területünket választják lakóhelyül. A táj átalakításában semmi szerepük nem volt ezeknek a kóbor harcos népeknek. A keleti gótok uralma után főleg földműveléssel foglalkozó *szláv* népek szivárogtak vidékünkre.

Honfoglaló elődeink 895—96-ban vették birtokukba a néptöredékektől gyéren lakott Magyar-medencét. A megszálló vezérek felosztották egymás között a hódított területet. Kővágóörs és környéke a legfőbb bírói tisztséget, a harkaságot (vérbíró) viselő *Kál* vezérnek lett a szállásbirtoka. Nevének emlékét Köveskál, Mindszentkál és Szentkékkál községek a mai napig megőrizték. Halála után fia, a szintén harka Bulcsu örökölte területünket. (8).

Amit a népvándorlaskori lakosságról mondtunk, jó ideig elmondhatjuk harcos elődeinkről is. Az ő számukra is sokáig csak, mint lakóhely szerepelt a táj, ahonnan el-elkalandoztak a kincses nyugatra, hogy dús zsákmánnyal és rabszolgákkal térjenek vissza és ahol az esetleges kelet felől jövő támadások ellen a Balaton és az előtte elterülő könnyen áttekinthető síkság védte őket.

Gazdasági életükben egyedül a helyhez nem kötő *állattartás* volt jelentős. Állataik közül a legfontosabb a ló volt, de szarvasmarhát és juhot is tenyésztettek.

A gazdasági élet igazi fellendülése már az Árpádok békét

biztosító uralmára esik. Bulcsút a szerencsétlen végű augsburgi csata után 955-ben kivégezték. Gazdátlan területünk ezáltal az Árpádok kezébe jutott és Szent István trónrajutásakor királyi birtok lett. Árpádházi királyaink a kor szokása szerint földdel jutalmazták meg hű alattvalóikat, így került a Kálvölgy egy része 1291-ben III. Endre adományozása révén a veszprémi püspökhöz, ki később 1342-ben Tátika váráért cserébe kapta majdnem az egész területet.

Az árpádházi királyaink uralkodásának legelején már ugyanazok a természeti adottságok, a talaj, az erdő és a kő szerepel Kővágóórs és környékének gazdasági életében, mint a rómaiaknál, sőt továbbhaladást jelent a táj *előnyös helyzetének* a felismerése. A Balaton ugyanis a Tihanyi-félszigetet és a tó végéhez közel levő győrkői elkeskenyedést nem tekintve *Révfülöpnél* a legkeskenyebb, nagyon alkalmas tehát átkelésre. Már 1093-ban találunk a Fülöpi („Villa Pilip”) révről említést (9:173), majd ezután többször találkozunk a nevével. A révhajó a mai Révfülöpöt a tulsó part mocsaraiból szigetszerűleg kiemelkedő Boglárral kötötte össze, ezért Szigetrévnek (Zygethrew) is hívták. A rév jelentőségét emelte, hogy ellentétes termelésű területeket kötött össze, területünk ugyanis főleg szőlő és gyümölcstermő, a tulsó part pedig gabonatermelő hely volt. Nagyon jelentős volt a rév szempontjából az u. n. „Hadi nagyút” is, amely az ország akkori központjától Fehérvártól kiindulva a Balaton északi partján vonult végig. A tavon mindössze két átkelőhely volt ebben az időben, a tihanyi és a miénk, a „Hadi nagyút” révén tehát a Fülöpi rév a tőle nyugatra és keletre fekvő területek forgalmát is lebonyolította.

A népvándorlás alatt megszűnt *szőlő és gyümölcstermelés* újra virágzásnak indult. (20:170). Egyre nagyobb és nagyobb területet hódítanak el a földművelés érdekében a mocsarak kiszáritásával. Fejlett szőlőművelésüket mutatja, hogy az akkori okleveleinkben már vincellérekről találunk említést. A gyümölcsök közül a szilva és a diótermelésről emlékeznek meg okleveleink (Szilvaberek, Dyomál kálvölgyi dülőnevek [20:141]), de valószínű, hogy a területünkön máig fennmaradt Édesalma, Cseresznyésút, Mandolás dülőnevek a már ebben a korban virágzó alma, cseresznye és mandula termelés következtében kapták nevüket. Voltak ezenkívül *szántóföldjeik* is, a patakok és a tó közelében pedig *konyhakertjeik*, ezt az egyik oklevélben olvasható káposztáskert szóból következtethetjük. Állataikról nincsen közvetlen adatunk,

de az oklevelekben gyakran említett *kaszálók* és *rétek* bizonyítják, hogy volt állattartásuk. (20:141). A Balaton gazdag halállománya fejlett *halászatot* tett lehetővé, melyről több oklevél megemlékezik. A fehérvári káptalan kiváltságleveléből tudjuk, hogy a halászat joga már akkor magántulajdon volt és a parti birtokosokat illette. (20:141). Hogy a halászatot hajóval is végezték, azt egy másik oklevél mutatja, amelyben Zsigmond három „kőkuti” lakos ellen vizsgálatot tartat mivel a veszprémi káptalan ábrahámi birtokán halászó jobbágyságot megtagadták és *hajóját* szét akarták rombolni. (20:142).

A fejlett gazdasági élettel együtt járt a lakosság számának gyors növekedése. Egymásután keletkeztek falvak, amelyek mind-egyikének szép kőtemploma volt. Az építkezésnél területünk kőben

3. ábra. — Az ecséri templom

gazdag volta megbecsülhetetlen előnyt jelentett. Tizenkilenc község volt a török előtti időben (tehát tizzel több mint ma) Kővágóörs és környékén és pedig: *Boldogasszonyörs, Cibriánörs, Ecsér, Kékkút, Kerekikál, Kiskál, Köveskál, Mindszentkál, Nagyörs, Örskál, Rendes, Révfülöp, Sásdy-kál, Szepezd, Sóstókál, Szentbenedekkál, Szentlászlóörs, Szentvid-kál és Töttös-kál*. Ezek közül Kékkút, Köveskál, Mindszentkál, Rendes (ma Balatonrendes), Révfülöp, Szepezd (ma Balatonszepezd) a mai napig fennállanak, Cibriánörs, Nagyörs, Örs-kál és Szentlászlóörs, Boldogasszonyörsbe olvadt bele, amely később a Kővágóörs nevet vette fel. (8, 4:145). A többiek főleg a török idők alatt pusztultak el, de helyük Kiskál

kivételével mai napig kimutatható. Ecsér a Révfülöp és Balatonrendes közti útnak körülbelül a felénél az út jobb oldalán feküdt, templomának romja még most is látható. (3. ábra). Kerekikál a Mindszentkállától keletre levő Kereki pusztla helyén volt, temploma a kis Kerekihegy oldalában épült, egyik megmaradt fala ma egy vincellérházba van beépítve. A közelében emberi csontokat találtak, bizonyosságul annak, hogy a templomot temető vette körül. Sásdikál nevének emlékéért a Köveskál és Kékkút között levő Sásdi rét őrzi. Ennek egy kiemelkedő részén omladozik egy másfél méteres falmaradvány, amelynek templomrom voltát a közelében talált szobortöredékek, könyvkapcsok és egyéb templomra valló tárgyak bizonyítják. A Köveskáltól délkeletre levő Sóstó-pusztla is az elpusztult Sóstókáltól kapta nevét. Templomromja a szentély falait még jól mutatja, a hajó nyomát azonban már csak egy fal jelzi. Szentbenedekkálról csak annyit tudunk, hogy Szentbékála vidékén volt, sőt egyesek felfogása szerint belőle és nem Szentvidkálból lett a mai Szentbékála. Töttöskál a Feketehegy keletre néző lejtőjén épült, az itteni szőlőket még ma is töttösi szőlőnek nevezi a nép. Templomának romjai is láthatók még.

Ha ezeknek a községeknek az eloszlását nézzük, rögtön a szemünkbe ötlük, hogy a Balatonrendesi és a Fülöphegy közti területen sokkal sűrűbbek voltak, mint a többi helyeken. Ez azzal magyarázható, hogy a Kálvölgynek ez volt a kapuja, amelyen át a Fülöpi-révhöz lehetett eljutni, így ezeken a községeken nagy forgalom ment keresztül.

Láthatjuk tehát, hogy az emberi tevékenység, már a török pusztítása előtti időben nagyon mélyreható átalakulásokat hozott létre. Az erdő ugyan még mindig nagyon nagy területet foglalt el, de a hegyoldalakon és a mélyebben fekvő területeken az emberi kéz munkája teljesen eltüntette a régi növényvilágot és helyébe szőlőt, gyümölcsfát és egyéb hasznos növényt ültetett. Nagyon megváltoztatta az ősi táj képét a sok kis község és az ezeket összekötő utak is.

V. A török időktől a filloxéra pusztításáig.

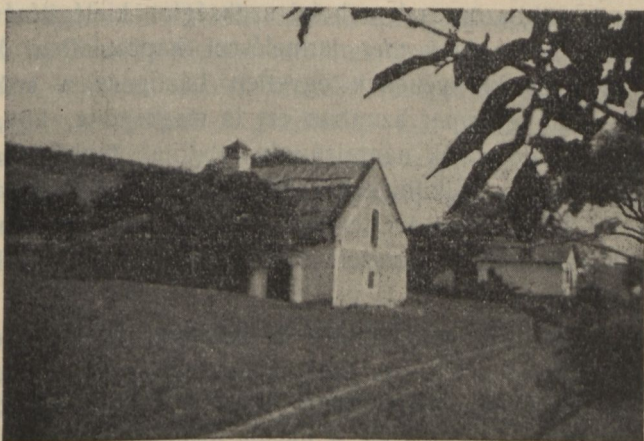
A törökök pusztítása területünket sem kerülte el. Uralmuknak emlékéért őrzik a szájhagyomány szerint a Kővágóőrstől északkeletre levő hegy lábába vágott pincészerű gödrök sora, amelyek

az erdőbe menekült asszonyok kenyérsütő kemencéi lennének, továbbá Kővágóörsről nyugatra a község közvetlen közelében levő három domb, amelyen a török hadvezéreknek a sátrai állottak volna. (12:88.)

A pusztítás után az ujjaépítést nagyon megnehezítette az emberhiány. Ezért csak lassan tudott újból megindulni a fejlődés, melyben nagy vonalakban ugyanazok a földrajzi adottságok szerepeltek, mint a régiben.

Feltűnő a török utáni korban a *fa* feltűnő használata. A fát ekkor nemcsak tüzelésre, a különböző faragott dolgok elkészítésére (szőlőkaró, szőlőprés, zsindely, stb.) és szénégetésre használták, hanem a házaikat is fából építették. A török utáni időben minden ház, még a nemesi kúriák is fából és sárból készült u. n. *sövényházak* (paticsházak) voltak. (13:166.) Hogy ezt az ősi építési módot az előző korokban mennyire használták nem tudjuk, de minden bizonnyal akkor is voltak ilyen házak. A ház kerítését szintén fából készítették, fejszével hasított és szorosan egymás mellé leásott vastag deszkákból. A deszkák felső végét keskenyre faragták és vesszővel fonták be, a fonatba felül tüskés ágakat nyomkodtak. (13:175) Ezekhez az építkezésekhez természetesen nagyon sok fa kellett. Így az erdők gyorsan ritkultak. A ma meglevő községeknek ebben az időben mind ilyen házai voltak és ezt Jankó János véleménye szerint csak kb. 100 évvel ezelőtt kezdte kiszorítania kőház. (13:185.) Része volt ebben az erdők fái megcsappanásának, de a sövényházak tűzveszélyes voltának is. Kőből idáig csak a törökök által elpusztított templomok helyébe építettek új kőtemplomokat. A lakóházak közül először a nemesi kúriák épültek kőből, a beosztásuk azonban eleinte ezeknek is olyan maradt, mint a sövényházaké volt. Később a tönkrement sövényházak helyett a nem nemesek is kőházakat kezdtek építeni, különösen az 1879-i erdőtörvény meghozatala után, mivel ez megtiltotta az erdők további irtását. Így a sövényházakat rövidesen teljesen kiszorította a *kőház*, amelyet durván faragot kővekből építettek, majd bevakoltak és fehérre meszeltek. Ezeknek is nád volt a tetjük, amely a Balatonban és a Kál-völgyi tavakban bőven termett. A kőházak beosztásában semmi egységes vonást nem lehet felfedezni. Van köztük magyar és német típusú egyaránt, sőt olyan házak is vannak amelyek eredetileg a magyar típushoz tartoztak, de megnagyobbításkor elnémetesítették. A ház tornáca is nagyon sokféle. Van olyan amelynél az oszlopok között fal is van, de

vannak olyanok is, amelyek csak oszlopból állnak, sőt sok a tornác nélküli ház is. A szobák számánál szintén nagy eltéréseket látunk, az 1-2 szobás házak mellett a jobb módú birtokosoknak 3—4, sőt 7 szobájuk is van. A konyha tágas, de nagy részét a tűzhellyel egybeépített kenyérsütőkemence foglalja el. Egy-két helyen még a régi nyitott tűzhely látható. A szobák bútorzata semmi népies vonást nem mutat, vagy gyári munka, vagy falusi asztalos készítménye. Az egyes helyiségek rendszerint földesek és gerendás mennyezetűek. A pince vagy a ház alatt van, vagy kisebb házaknál az udvaron épül. A házak általában egészségesek, elég nagy ablakúak. A kőházzal együtt a kőkerítés is kiszorította a fából valót. A kőkerítés, vagy ahogyan a nép mondja:

4. ábra. — Balatonszepezdi pincék.

bástya, nagy kövekből épül, rendszerint vakolatlan és teteje apró kövekkel van kirakva, melynek közeit földdel hintik be és ebbe mohát, kövirózsát ültetnek. A háznak a telken való elhelyezése szerint lehet előkertes és lehet az útra kiépült. A gazdasági épület vagy egybe van építve a lakóházzal annak folytatását képezve, vagy az udvar belső részén a házzal szemben áll. (8.)

A falvak mellett meg kell emlékeznünk még a hegyoldalokban elszórtan épült *présházakról* is. A beosztásuk szerint kétfélék ezek: vannak amelyeknek az oldalfalán van a bejárat és olyanok, amelyeknek a csúcsfalán. A belsejükben két helyiség van, a préselő és a pince. Sok közülük csinos kis kőház (4. ábra), de van olyan is, amely a földbe van vájva és a teteje földdel van borítva.

A *szőlőtermelés* a török utáni időben nagyon fellendült. Vályi András 1796-ban megjelent könyvében majdnem minden községünkkel kapcsolatban megemlíti a jó bortermő hegyoldalt. Nem csupán a bazalthegyek oldalán levő talaj, hanem a permi vörös homokkő elmallásából keletkezett vörös színű föld (mocsárföld) is nagyszerű szőlőt terem. A híres bor messze körzetből csalta magához a kereskedőket.

Allataik közül legfontosabb volt a *szarvasmarha*. Legelőben nagyon gazdag volt területünk. Annak ellenére, hogy a szántóföld érdekében igyekeztek vízlevezetéssel minél nagyobb területeket kiszáritani, még mindég sok vizenyős terület maradt, amelyet csak mint legelőt tudtak értékesíteni. A sovány vagy legfeljebb közepes szántóföldeken a *rozs* és a *kukorica* voltak a főtermények, azonban ez legtöbbször csak a helyi szükséglet kielégítésére volt szűkösen elég. A *len* és *kender* termeléssel kapcsolatban kifejlődött Kővágóórs és környékének egyetlen háziipara, a szövés. A később fellendülő gyáripár azonban ezt is megfojtotta, úgy, hogy 1900-tól a Balatonvidék néprajzának kutatója: Jankó János már csak egy vasalkatrész nélküli, szövőszéket talált az egyik kővágóórsi házban. (13: 231.) A kender termelésének az emlékét azonban a Kál-völgyi Kenderföld, Kenderszer és Kenderáztató dűlőnevek máig őrzik. (13: 46.)

A *halászat* nem volt jelentős a lakosság körében, egy-két földnélküli halásztól eltekintve csak mellékfoglalkozásnak tekintették. Mint érdekességet megemlíthetjük, hogy nem csupán a Balatonban és a Kornyitóban, hanem a Fekete-hegyen levő tavakban is halásztak. (8.)

A gazdasági élet lassú talpraállításával, majd felvirágzásával párhuzamosan egyre nagyobb lett a lakosság száma is. Különösen *Köveskál* és *Kővágóórsöt* kell kiemelni ezen a téren. Mindkettő kedvező helyzetének köszönhetette fellendülését.

Köveskál, amely a környező falvakból a völgyekben vezető utak találkozási pontjában feküdt (úthálózata ezért sugaras) ideális központi hely, így több hivatalt kapott. Ez okozta gyors fellendülését. 1823-ban I. Ferenc mezővárosi címmel ruházta fel és két vásár tartására adott engedélyt. Rövidesen ezután főszolgabírói, járásbírói székhely lett és más kisebb hivatalokat is kapott. Amilyen hirtelen történt azonban felemelkedése, olyan gyorsan vissza is hanyatlott azzal, hogy elveszítette hivatalait. Ma már csak kis-

község, a régi mezővárosi mivoltának emlékét csak a közkútja őrzi meg, melyet még ma is „város kutjának“ neveznek.

A másik szintén nagyon gyorsan fejlődésnek indult község Kővágóörs, a Révfülöpi révnek köszönhetette fellendülését. A lakosság szaporodásával ugyanis a szőlőtermelés egyre nagyobb méreteket öltött, ezzel szemben a gabonahiány is mind érezhetőbbé vált. Tehát a gazdasági élet árucserét kívánt, hogy a felesleges bor helyett gabonát szerezhessenek be. Erre abban az időben, amikor a víz volt úgyszólván az egyetlen közlekedési lehetőség, önként ki-nálkozott a Fülöpi-rév, amely a gabonában gazdag Somogy megyével kötötte össze területünket. A réven nagy forgalom indult meg, amely a Kálvölgy kijáratába eső Kővágóörsöt fontos piaccá tette. Nagy magtára ebben az időben nem csupán a mi területünk szempontjából volt jelentős, hanem az egész északi Balatonpartra nézve is. (10 : 466) Messze területekről jöttek a kővágóörsi piacra gabonáért, mely az akkori jelentős veszprémi piacnak is vetélytársa lett olcsó áraival. A gazdasági élet fellendülése maga után vont a szellemi is. A múlt század közepe táján evangélikus algimnáziuma létesült, melynek az épülete ma elemi iskolául szolgál. (9 : 175).

VI. A filloxéra pusztításától napjainkig.

Az utolsó öt évtizedben területünkön egy idáig felfedezetlen érték a *táj szépsége* hívta életre a legnagyobb változást. Jelentékenyebb volt az előző korokban szereplő földrajzi erők mindegyikénél. Sem az előnyös fekvés, sem a víz, sem a talaj nem tudott olyan rövid idő alatt annyira mélyreható változást előidézni, mint ez. Az, hogy ma területünket vasút és gondozott autótűt szeli keresztül, hogy ott, ahol nemrégén még áthatolhatatlan bozótos erdők voltak, ma nyaralók és gondosan ápolat gyümölcsösök sora húzódik, mind ennek tulajdonítható. A változás természetesen a Balaton-parton a legjelentősebb, de gazdasági szempontból a parttól legtávolabbi községekre is kihat. Csak az tud erről igazi képet alkotni, aki látta valaha a falusi asszonyok hosszú sorát, akik fejükön kosárral, a kezükben tejesedényekkel megrakodva járnak a partmenti villatelepeket, hogy főleg tejet, tejtermékeket, gyümölcsöt és baromfit adjanak el a nyaralóknak.

Önkéntelenül felvetődik a kérdés, vajjon miért csak a leg-

utóbbi időben vált jelentőssé a táj szépsége. A magyarázatot erre a városi embernek az utóbbi évtizedekben fellépő természet utáni vágya adja meg, amely valóságos tömegmozgalommá vált. Aki csak teheti, igyekszik magának kertes családi házat szerezni, de ha ez nem is lehetséges, legalább 1—2 hetet évente közel a természethez eltölteni. Területünk szépsége hamarosan magára irányította az üdülni vágyók figyelmét.

A nyaralóélet megindulásához az első lökést a *filloxéra* fellépése adta. Ekkor történt, hogy az elpusztult szőlők miatt feleslegessé vált préházakat nyaralókká kezdték átalakítani. (5 : 16.) Az így meginduló nyaralóélet azonban a rossz közlekedés miatt sokáig csak *Révfülöpön* tudott továbbfejlődni, amely a szemben lévő Boglárig vonattal, onnan pedig komppal (később hajóval) mégis csak megközelíthető volt. A Balaton elkeskenyedéséből származó előny tehát ebben az időben még mindég éreztette hatását. A régi balatoni kalauzok csak Révfülöpöt említik meg, a másik két parti községünkről: Balatonrendesről és Balatonszepezdről hallgatnak. Érdekes, hogy egy kivétel mégis van, az egyik német nyelvű ismertető könyvecske (23 : 72), melyben mindössze pár község van leírva, Balatonszepezd szépségét is kiemeli. Mintha a szerző megérezte volna, hogy milyen nagy lehetőségek várnak e szép fekvésű területre.

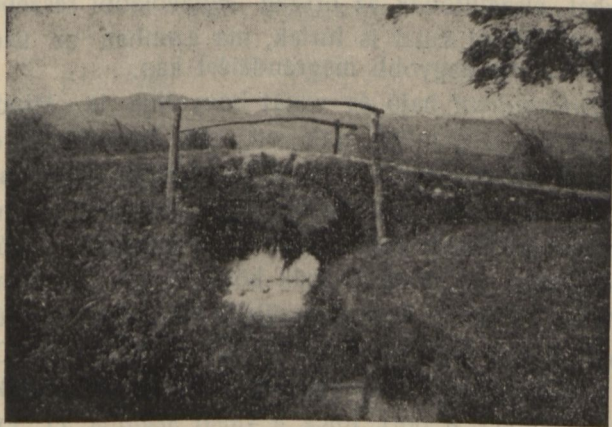
A változást az északi part *vasútvonalának* megépítése hozta létre. A vasút lehetővé tette, hogy a part minden részén nyaralóhelyek keletkezessenek. Balatonrendes környéke is fejlődésnek indult, de különösen nagy változáson ment keresztül a Bálint-hegy Balaton felé néző lejtője, ahol a Balatonszepezd falutól keletre Viriusztelep néven egy kb. egy km. hosszú villasor épült és töle nyugatra szintén nagyon sok nyaraló keletkezett, sőt keletkezik ma is. A fejlődés Révfülöp és Balatonszepezd közt levő kb. 5 km.-es területen még nagy jövőjü, itt még nagyon sok eladó villatelek van.

A fürdőélet hatását a gazdasági élet terén leginkább a *gyümölcsstermelés*, a *baromfi* és *tehéntartás (tej)* mutatja, amely cikkek a nyári hónapokban nemcsak, hogy mind vevőre találnak, hanem még kevésnek is bizonyulnak. Egyébként a gazdasági élet a réginek a folytatása. A filloxéra pusztítása után az amerikai vészszökkal felújított szőlők ismét talpra állították a *bortermelést*. Egyre nagyobb és nagyobb súlyt kezdenek vetni a fajsőlők ültetésére. Ennek az lesz az eredménye, hogy a bor minősége egyre javul.

1907-ben a pécsi országos kiállításon a révfülöpi és bala-

tonszepezdi peccsenyeborok az elsők lettek, ettől kezdve állandóan emelkedik boraink jóhíre. Bár így a bort könnyen el tudja a lakosság adni, mégsem lehet mondani, hogy túlságos jövedelmet jelentene számára, mivel a túltermelés miatt alacsonyak a borárak. Ehhez járul még a szervezetlen eladás, a bort rendszerint helybe jött kereskedők vásárolják össze, így jobbára ők diktálják az árakat (8.) A szőlőtermelésen kívül a gyümölcsstermelés (38.500 gyümölcsfa van területünkön) jelenleg még csak a helyi szükségletet látja el. Sajnos a gyümölcsök legnagyobb része még nem fajgyümölcs, de ezen a terén örvendetes fellendülés tapasztalható újabban.

A többi termények is csak a helyi szükségletet elégítik ki, annak ellenére, hogy egy egyre nagyobb területet igyekeznek elhódítani a régebben nagyon vizes Kálvölgyből. Ma a töltések közé

5. ábra. — A töltések közé szorított Burnóti patak.

szorított Burnóti-patak (5. ábra.) a Kál-völgynek igen nagy vízmennyiségét szállítja a Balatonba, úgyhogy jelenleg csak egy tava van: a Kornyi tó. A rétek és legelők a vízben gazdag, mélyebb részeken nagy területet foglalnak el és ha jó az év, eladásra is jut szénából. Ahol öntözés lehetséges, a Balaton partján és a patakok mentén kertek vannak. Az erdő (tölgy és bükk) ma már majdnem kivétel nélkül csak a hegyek tetején van. Megmaradásukat annak köszönhetik, hogy itt a termőtalaj csak nagyon vékony rétegű így ez a terület földművelésre alkalmatlan. Sajnos az erdőt sok olyan helyről is kiirtották, ahol talajkötőként szerepelt, ezért területünkön sok a csupasz sziklatalaj.

Házidllatok közül a legjelentősebb a szarvasmarha, melyből összesen 1789 drb. van. A ló (260 drb.) már kevésbbé jelentős a falusi lakosság a szegénység jelének tartja.

Területünk kőben gazdag volta miatt jelentősek a *kőbányák*. Különösen a permi vörös homokkő fontos építőanyag. Ebből épült az összes partmenti villa is. Újabban a kövágóörsi kötenger kőveit is széthasogatva üveggyárakba szállítják, a majlnem tiszta kvarctartalma miatt.

Ipara Kövágóörs és környékének nincsen, mindössze a helyi szükséglet ellátására dolgozó szabók, cipészek, asztalosok stb. vannak. A 8.500 lakos közül csupán 1000 ember él iparból és kereskedelemről. A halászat 1900 óta a Balatoni Halászati Rt. kezében van, így a lakosság szempontjából nem jelentős. A Kékkúti-forrás-vizét azelőtt mesterségesen szénsavval töltve és palackozva teherautókkal elszállították az ország legtávolabbi részébe is, sőt hús évvel azelőtt új kutat is fúrtak, ma azonban az üzem csak akkor működik, ha nagyobb megrendelést kap.

Az *árúforgalmat* hajó és vonat bonyolítja le. Mindkettőnek *Révfülöp* a központja, mivel csak ott van hajóállomás és teherpályaudvar. Viriusztelepnél van ugyan egy móló, ahonnan kőveket lehet a teherhajókba betalicskázni, ez azonban nem jelentős. A hajózás majdnem kizárólag a követ juttatja át a kőben szegény tulsó partra. Az érkezett árúk közül fontos a gabona, melyből évente kb. 50 tonnát hoznak területünkre. A hajó személyforgalmát túlnyomólag a kirándulók biztosítják. Évente kb. 7500 induló és 6500 érkező személy van. Területünknek a kő után következő legfontosabb cikkét, a bort, főleg a vasút szállítja el, évente kb. 100 tonnát. Ezenkívül még jelentős kivitelünk van kavicsból és homokból, ezek együttesen 5500 tonnát tesznek ki évente. Az érkezett árúk, melyek közül fontos az épületfa, cement, téglá, szőlőkaró és szén 3200 tonnát nyomnak.¹⁾

* * *

Területünk gazdasági helyzete olyan, hogy csak kemény munkával tudja a lakosság számára a megélhetést biztosítani. Éppen ezért Kövágóörs és környékének lakossága szorgalmas. A körülményekhez ügyesen tud alkalmazkodni, ez különösen a nyaralókkal való érintkezésben látszik meg. Érzi és tudja, hogy milyen nagyjelentőségű számára ez a kéthónapos nyári idegenjárás, ezért meg is bec üli a nyaralókat. Egyébként területünk lakói nagyon becsü-

¹⁾ Helyi értesülések.

letesek és annak ellenére, hogy a bortermelés nagyon fejlett, nem részegesek. Szokásaikban, öltözködésükben nincsen semmi népies vonás, amiben nagy része van annak is, hogy sokat érintkeznek városi emberekkel.

Irodalom.

1. Acsádi Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában.
2. Bartucz Lajos: Dunántúl népének antropológia vázlata. Föld és ember IX. 3—4.
3. Bátky, Györffy, Viski: Magyar néprajz.
4. Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban.
5. Dr. Bolemann István: A balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása.
6. Borbás Vince: Magyarország növényvilága.
7. Csánki Dező: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III. kötet.
8. Cserjesi Károly és Vass János: Köveskál. (Kézirat)
9. Dornyai—Vigyázó: A Balaton és környékének részletes kalauza.
10. Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja.
11. Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. Századok: LXIII—LXIV. 1929—1930.
12. Halis István és Hoffmann Mór: Zalavármegyei évkönyv. Nagykanizsa 1896.
13. Jankó János: A balatonmelléki lakosság néprajza.
14. Kardos Ignác és Simalya V. Ferenc: A Balaton összes fürdő és üdülőhelyeinek leírása. Kaposvár 1907,

15. Kogutowicz Károly : Dunántúl és Kisalföld. I-II.
16. Kuzsinszky Bálint : A Balaton környékének archeológiája.
17. Lóczi Lajos : A Balaton környékének geológiája és morfológiája.
18. Lóczi Lajos : A Balaton földrajzi és társadalmi állapotainak leírása.
19. Ludovicus Nagy : Notitiae politico geographico statisticae incluyti regni Hungariae. Buda, 1828.
20. Makai Béla : A Balaton a történeti korban.
21. Meteorológiai évkönyvek.
22. Magyar Központi Statisztikai Hivatal közlései.
23. Preysz (Kornel) Die Bäder am Plattensee.
24. Sáringer János : A Balaton környékének éghajlati viszonyai.
25. Vitális István : A balatonvidéki bazaltok.
26. 1:75000 méretű katonai térkép.

Életrajz.

1914-ben Sopronban születtem. Érettségít a budapesti V. ker. állami Bólyai-reáliskolában tettem. Egyetemi tanulmányaimat a m. kir. Ferenc József-Tudományegyetem Matematikai és Természettudományi karán végeztem. A tanári okleveletem is Szegeden szereztem meg.

Tartalomjegyzék.

I. A táj helyzete és elhatárolása	—	—	—	—	7
II. Kővágóörs és környéke az ember megjelenése előtt	—				7
1. A táj szerkezete és felszíne	—	—	—		7
2. Vízrajz	—	—	—	—	11
3. Éghajlat és növényvilág	—	—	—	—	12
III. Kővágóörs és környékének története az ember megjelenésétől a népvándorlásig	—	—	—		12
IV. A népvándorlástól a török időkig	—	—	—		14
V. A török időktől a filloxéra pusztításáig		—	—		17
VI. A filloxéra pusztításától napjainkig	—	—	—		21

Tartalomjegyzék

7	I. A táj helye és elhelyezkedése
7	II. Következő és környező az ember megjelenése előtt
7	1. A táj szerkezete és felépítése
11	2. Vízrajz
12	3. Éghajlat és növényvilág
12	III. Következő és környező az ember megjelenése után
14	1. A táj szerkezete és felépítése
14	2. Vízrajz
17	IV. A növényvilágról a földi idők
17	V. A földi idők a földi idők
21	VI. A földi idők a földi idők

VB 15861

XB 147663

